

Het maatschappelijk onbehagen van Vlaamse 75-jarigen

Mark Elchardus en Saskia De Groof

1. Inleiding

Verskillende studies wijzen uit dat heel wat Vlamingen zich onbehaaglijk voelen (Elchardus e.a., 2001; Elchardus & Smits, 2002; Elchardus & Pelleriaux, 2003). Dat uit zich onder meer in wantrouwen ten opzichte van de instellingen, negatieve toekomstbeelden, gevoelens van machteloosheid, anomie en onveiligheidsgevoelens... De vastgestelde samenhang van dat onbehagen met een ondemocratisch waardepatroon, racisme, onverdraagzaamheid en radicale verrechtsing, liet het uitgroeien tot het politieke en maatschappelijke probleem van de verzuring. De vermelde analyses, alsook buitenlands onderzoek, stellen vast dat het onbehagen toeneemt met de leeftijd en dus waarschijnlijk ook stijgt onder invloed van de vergrijzing (Leonard, 1977; Durant & Ollie, 1990; Mirowsky, 1995; Timmermans, 1997; Tulloch, 1998). Er is echter bitter weinig onderzoek over de factoren die het onbehagen van de oudere bevolking beïnvloeden en toelaten te verklaren waarom sommige ouderen wel, andere niet verzuurd zijn. Zo'n analyse wordt betracht in dit artikel. Sectie 2 overloopt de theorievorming en de empirische veralgemeningen betreffende het onbehagen. In sectie 3 wordt de wijze waarop het onbehagen wordt gemeten toegelicht en verantwoord. Sectie 4 verslaat de toetsing van de hypothesen.

2. De oorzaken van het maatschappelijk onbehagen

Voor hypothesen ter verklaring van het onbehagen van oudere personen, kan men drie bronnen aanspreken: opvattingen (of theorieën) over de algemene oorzaken van het onbehagen, opvattingen over de oorzaken van het onbeha-

gen van oudere personen in het bijzonder en, tenslotte, opvattingen over verschillen in de genese van onbehagen tussen de generaties. We zullen deze achtereenvolgens overlopen. Er is weinig systematische theorievorming betreffende het onbehagen. We zullen dus vooral op empirische veralgemeningen moeten steunen. Toch kan men in de verschillende stellingen en hypothesen die we zullen overlopen, een meer algemene theorie onderkennen. We formuleren deze hier eerst in haar algemeenheid, zonder vooralsnog op specifieke auteurs of onderzoeksbevindingen in te gaan.

De gevoelens van onbehagen worden verklaard door ervaren kwetsbaarheid, verlies van of gebrek aan controle over het leven, verlies van of gebrek aan betrokkenheid, zekerheid, respect en zelfrespect. De meeste verklaringen proberen de systematische bronnen van die gevoelens te identificeren. Bij de identificatie van die bronnen gaat de aandacht naar "objectieve" processen (bijvoorbeeld een aftakelende gezondheid als bron van kwetsbaarheid of een verlies van werk als bron van onzekerheid en van zelfrespect), maar evenzeer naar symbolische processen (bijvoorbeeld de berichtgeving over criminaliteit als een bron van het gevoel van kwetsbaarheid). De verklaringen verschillen onderling omdat zij ter verklaring van de gevoelens van kwetsbaarheid, onzekerheid en gebrek aan controle, verschillende omstandigheden en processen aanwijzen. De verklaring van het onbehagen wordt dan vervolledigd door ook te wijzen op de differentiële toegang tot compenserende mechanismen. Zoals we verder zullen zien worden onder meer geloof, de steun van informele netwerken, sociale participatie en maatschappelijke betrokkenheid beschouwd als factoren die kunnen compenseren voor omstandigheden die bijdragen tot kwetsbaarheid, onzekerheid, verlies van controle en dergelijke. Op die manier kunnen zij het onbehagen drukken. Deze algemene, al dan niet expliciet verwoorde theorie, is gemeenschappelijk aan de meeste verklaringen die we zullen overlopen.

2.1. Oorzaken van het onbehagen in het algemeen

Onder de oorzaken van het onbehagen in het algemeen klasseren we hier die hypothesen en theorieën die een structurele toename van het onbehagen over de tijd voorspellen en daarmee meteen ook het onbehagen van oudere personen ten dele kunnen verklaren.¹

2.1.1. *De opkomst van de kennismaatschappij*

Kwetsbare groepen blijken, ongeacht de aard van hun kwetsbaarheid, vatbaarder voor gevoelens van onbehagen (Killias, 1990; Hale, 1996). Een mogelijke bron van kwetsbaarheid voor de laaggeschoolden is de opkomst van de kennismaatschappij. In een kennismaatschappij is de positie van laaggeschoolden bedreigd, zowel economisch, sociaal als cultureel (Mirowsky, 1995; Elchardus

& Smits, 2002). We verwachten daarom dat naarmate het opleidingspeil lager ligt, de gevoelens van onbehagen hoger zijn.

2.1.2. *Detraditionalisering*

Onbehagen wordt dikwijls toegeschreven aan detraditionalisering: ontkerkelijking, de groei van levensbeschouwelijke onverschilligheid, het tanen van het gezag van traditionele instituten (o.m. Aron, 1977; Wilhoit, 1979; Schieman, 2001; Vaudour-Faguet, 2001; voor kritiek zie Habermas, 1983). Dat verband wordt op verschillende manieren verklaard. Detraditionalisering zou tot onbehagen leiden via verlies aan zekerheid en zin, ter wille van de afwezigheid van extern gevalideerde criteria en via mateloze en dus frustrerende verwachtingen. Soms varieert dat verklaringsmechanisme enigszins en wordt gesteld dat de traditionele waarden en houdingen beter wapenen tegen malaise en onbehagen dan de waarden van een meer zelfbetrokken cultuur, niet omdat de laatste minder zekerheid of houvast bieden, maar omdat ze sneller tot zelfbeklag zouden leiden (Stewart, 1995). Op basis van deze wijdverbreide stelling verwachten we dat levensbeschouwelijk onverschilligen en buitenkerkelijken zich onbehaaglijker voelen dan de kerkse respondenten.

2.1.3. *De opkomst van de televisie*

De massamedia spelen volgens verschillende auteurs eveneens een belangrijke rol. Een bijzonder uitgebreide literatuur documenteert de wijze waarop de media bijdragen tot onveiligheidsgevoelens (Hirsch, 1981; Gebotys e.a., 1988; Liska & Baccaglini, 1990; Williams & Dickenson, 1993; Heath & Gilbert, 1996; Altheide, 1997; Chiricos e.a., 1997; O'Connel, 1999; Lowry e.a., 2003; Romer e.a., 2003.). De verschillende onderzoekers zijn het niet altijd eens over de mechanismen via dewelke de onderkende invloed zich voltrekt, maar het gaat steeds over de wijze waarop misdaad en slachtoffers in het nieuws en de media worden opgevoerd, alsook de wijze waarop dat aansluit bij de ervaringen van de kijkers, luisteraars of lezers. Oudere mensen worden heel dikwijls in de rol van slachtoffer gecast.

Onze samenleving wordt bovendien gekenmerkt door een negatieve beeldvorming van ouderen en 'ouder worden', die in de wetenschap, de arbeidswereld, maar ook in de media tot uiting komt. Ouder worden, wordt doorgaans geassocieerd met fysieke gebreken, cognitieve achteruitgang, passiviteit, inactiviteit en vereenzaming (Van Dijk & de Graaff, 1998). Deze negatieve stereotypering kan door de ouderen worden geïnternaliseerd (Van Rijn e.a., 1995). Daardoor voelen oudere mensen zich niet alleen kwetsbaarder, ze hebben ook minder het gevoel hun eigen leven en omgeving te kunnen controleren (Adams & Serpe, 2000).

Op basis van die stellingen verwacht men dat het mediagebruik een invloed heeft op het onbehagen. Dikwijls wordt in de literatuur de hoeveelheid televi-

siekijken als indicator gebruikt. De televisie bekleedt inderdaad een dominante plaats in de vrijetijdsbesteding van ouderen (Gauthier e.a., 2000; Houben e.a., 2002). Onze respondenten zitten gemiddeld 3u46' per dag voor de buis. Op basis van de geformuleerde stelling verwacht men dat hoe meer tijd aan tv-kijken wordt besteed, hoe hoger het onbehagen zal zijn. Recenter onderzoek spitst de aandacht echter meer toe op de aard van de gevolgde programma's of de gebruikte media, onder meer omdat variaties in de wijze waarop misdaad en slachtofferschap wordt voorgesteld, belangrijk zijn (bvb. Chiricos e.a., 1997; Romer e.a., 2003). In Vlaanderen werd al meermaals een effect van de televisiezendervoorkeur geobserveerd (Elchardus e.a., 2001; Elchardus & Smits, 2002). Dat effect blijkt belangrijker dan dat van de hoeveelheid televisiekijken op zich.

2.1.4. *Sociale participatie*

Er is ook de vaststelling dat lage sociale participatie tot symptomen van onbehagen leidt (Dekker & de Hart, 2000; Elchardus e.a., 2001; en relativerende opmerkingen in Dekker, 2002). Er is tevens een uitgebreide literatuur, in navolging van Putnam's werk (dat culmineerde in Putnam, 2000), die dalende participatie ziet als een oorzaak van groeiend onbehagen. Die stelling kreeg echter kritiek omdat andere auteurs zo'n daling niet waarnemen (bijvoorbeeld: Rich, 1999; Elchardus e.a., 2001; Dekker, 2002; van den Brink, 2003). Doch ook als de sociale participatie niet over de tijd is gedaald, kan een intensere participatie natuurlijk wel het onbehagen drukken. Volgens sommige auteurs is sociale participatie vooral voor de ouderen belangrijk (Schieman, 2001). Via participatie kunnen ouderen compenseren voor het verlies van de arbeidsgebonden en familiale rollen. Op die manier kan hun gevoel van betrokkenheid en controle worden verhoogd (Kelly, 1993; Herzog e.a., 1998).

Onbehagen kan niet alleen voortvloeien uit een gebrek aan middenveldparticipatie, maar ook uit een gebrek aan opname in informele sociale netwerken. Sterkere sociale banden geven mensen immers een betere 'steunstructuur' om met (maatschappelijke) problemen om te gaan en geven hen een groter gevoel van vertrouwdheid in en controle over hun omgeving (Warner & Rountree, 1997). Een aantal onderzoeken stellen evenwel geen of slechts een beperkte relatie vast tussen formele en informele groeps participatie en onbehagen (Leonard, 1977; Pope & Ferguson, 1982-83). Uit Vlaams onderzoek weten we dat sociale participatie wel enigszins bijdraagt tot welbehagen, maar dat dit zeker niet de doorslaggevende factor is (Elchardus e.a., 2001; Elchardus & Smits, 2002). Participatie aan het middenveld leidt vooral tot meer democratische waarden. Cultuurparticipatie (de deelname aan allerhande culturele activiteiten, gaande van de meest elitaire tot de meest populaire activiteiten), of gewoonweg een actieve vrijetijdsbesteding, blijkt daarentegen wel positief geassocieerd met maatschappelijk welbehagen (Elchardus & Pelleriaux, 2003). Het kan worden beschouwd als een maat van het naar buiten treden in de samen-

leving, het uit de beslotenheid van de eigen woning en het eigen gezin treden. Activiteiten buitenshuis bieden, volgens Dupuis en Smale (1995) ouderen de mogelijkheid zichzelf (zinnig) bezig te houden, zich (creatief) uit te drukken en (opnieuw) een plaats in de samenleving in te nemen.

Een uitermate belangrijk aspect van het relatiepatroon van de mensen is de aanwezigheid van een levensgezel of partner (Verté & Ponjaert-Kristoffersen, 2001; Vogel, 2002). Weduwschap leidt dikwijls tot eenzaamheid, verandert de sociale netwerken, verarmt, confronteert de betrokkenen met nieuwe taken (geldmanagement, huishoudelijke taken), ... Dit alles kan een gevoel van machteloosheid kweken en het gevoel van richting en zin in het leven ondermijnen (Schieman, 2001).

Op basis van de overlopen stellingen verwachten we dat de aanwezigheid van een levensgezel, een betere opname in de informele sociale netwerken, sociale participatie en actieve vrijetijdsbesteding het onbehagen drukken.

2.2. Oorzaken van onbehagen bij ouderen in het bijzonder

Terwijl onderzoek naar het onbehagen van ouderen schaars is, was er wel al heel wat onderzoek naar de aspecten als anomie, aliënering, het gevoel van verlies aan (persoonlijke) controle, machteloosheid, hulpeloosheid en onveiligheidsgevoelens (Martin e.a., 1974; Leonard, 1977; Durant & Ollie, 1990; Mirowsky, 1995; Greve, 1998; Pain, 2001; Schieman, 2001). De meeste onderzoekers besluiten dat de hogere scores van ouderen op die subschalen niet inherent zijn aan het ouder worden, maar een gevolg zijn van structurele en/of culturele ongelijkheden in de samenleving (zie Ping-Kwong, 2003). De verklaring wordt, met andere woorden, gezocht in de verschillende sociale en culturele posities die de ouderen innemen. Een aantal van die posities werden al in de vorige sectie overlopen omdat (vermeende) structurele veranderingen de verdeling van die posities over de tijd heeft gewijzigd. Vier belangrijke reeksen factoren kwamen daarbij nog niet aan bod: de verdeling van de sociaal-economische posities, de aard en ervaring van de pensioentransitie, het geslacht en de ervaren kwetsbaarheid, en de mate van persoonlijk welzijn en gezondheid.

2.2.1. Socio-economische ongelijkheden

Heel wat auteurs situeren de oorzaken van het onbehagen in sociaal-economische deprivatie (onder meer: zwakke arbeidsmarktkansen, de ervaring met werkloosheid, bestaansonzekerheid en armoede) (Durant & Ollie, 1990; Mirowsky, 1995; Schieman, 2001; Ping-Kwong, 2003). Die deprivatie kan leiden tot gevoelens van kwetsbaarheid, van verlies van controle en gebrek aan respect. Daarnaast zou ook de mate van autonomie en verantwoordelijkheid in het werk van belang zijn. Naarmate de arbeidsactiviteiten worden gekenmerkt door autonomie, engagement, betrokkenheid, verbondenheid ... en leiden tot

een gevoel van controle en voldoening, zouden de betrokkenen zich minder anomisch en hulpeloos voelen (Mirowsky, 1995; Ross & Drentea, 1998).

Mensen voelen zich onbehaaglijk omdat hun positie in de socio-economische structuur van de samenleving het hen moeilijk maakt aan cultureel voorgeschreven succescriteria te voldoen. Dergelijke cultureel gewaardeerde doelen (financieel succes, macht, prestige) kunnen zeer confronterend zijn voor ouderen, zeker als ze niet werden bereikt. Ouderen zouden zich volgens Leonard (1977) in die situatie immers niet alleen kunnen realiseren dat ze 'gefaald' hebben in het leven, maar ook – en volgens de auteur misschien nog belangrijker – dat ze weinig kans hebben om deze doelen ooit nog te bereiken. Daardoor zouden de gevoelens van anomie, maatschappelijke machteloosheid en pessimisme bij ouderen worden aangewakkerd.

Op basis van de vermelde literatuur verwachten we dat een lage socio-economische en arbeidsstatus het risico op onbehagen vergroten.

2.2.2. *De pensioentransitie*

De pensionering kan volgens verschillende auteurs zowel bevrijdende als vreemdende gevolgen hebben (Ross & Drentea, 1998; Schieman, 2001). Het verlies van de arbeidsrol door pensionering kan individuen 'bevrijden' van werk uitgevoerd in opdracht van anderen, ten voordele van vrijwillig gekozen vrijetijdsactiviteiten. Deze zouden dan kunnen compenseren voor het ervaren gemis en zo bijdragen tot welbehagen. Aan de andere kant, kan het wegvallen van een zinvolle en gewenste arbeidsrol het gevoel van persoonlijke controle en greep op de samenleving bedreigen (Durant & Ollie, 1990). Arbeid speelt immers een centrale rol in onze samenleving. Betaalde arbeid is niet alleen een inkomensbron, maar heeft ook een tijdsstructurende functie, is een bron van persoonlijke status en identiteit, vormt een context voor sociale interactie en zorgt voor voldoening (Glorieux, 1995; Kim & Moen, 2001).² Op basis van de hierboven vermelde stellingen verwachten we dat het onbehagen hoger ligt naarmate de pensioenovergang als problematischer werd beleefd en het werk, of verschillende aspecten ervan, worden gemist.

Pensionering, en het verlies van de arbeidsrol dat ermee gepaard gaat, heeft volgens verschillende auteurs evenwel een verschillende invloed op verschillende momenten of tijdstippen in de post-actieve periode. De implicaties van de steeds langer wordende niet-actieve levensfase voor het individu werden nagenoeg niet onderzocht (zie ook Moen, 1996). Sommige onderzoekers rapporteren een negatief verband tussen de lengte van pensionering enerzijds, levensstevredenheid, mate van participatie en gezondheid anderzijds (Conner e.a., 1985; Odell e.a., 1992; De Groof & Elchardus, 2004). Anderen vonden evenwel geen significante effecten van de duur van pensionering op de levenskwaliteit, de mate van machteloosheid en de frequentie van sociale contacten binnen het primair netwerk (Floyd e.a., 1992; Maule e.a., 1996; Ross & Drentea, 1998; Wolcott, 1998).

2.2.3. *Kwetsbaarheid en geslacht*

Verschillende hypothesen worden gegeneerd vanuit de meer algemene stelling dat kwetsbaarheid leidt tot onbehagen. Vrouwen worden kwetsbaarder geacht; onder meer hun hoger gevoel van onveiligheid wordt op die manier verklaard. Die hogere kwetsbaarheid van de vrouwen wordt echter op verschillende manieren begrepen. Volgens sommige auteurs is zij het gevolg van een grotere objectieve kwetsbaarheid en meer verdoken slachtofferschap (Warr, 1984; Ferraro, 1995; Pain, 1995; Tulloch, 1998; May, 2001; Scott, 2003), volgens anderen gaat het om de gevolgen van de culturele codering van vrouwen als kwetsbaar (Hollander, 2001; zie ook Hale, 1996; Goodey, 1997; Jennett, 1998) die dan in de media wordt uitgewerkt en door de media verspreid (Chiricos e.a., 1997; Tulloch, 1998). Hoe dan ook, we verwachten hogere niveaus van onbehagen bij vrouwen.

Andere auteurs koppelen het onbehagen van vrouwen niet aan een grotere (fysieke of symbolische) kwetsbaarheid, maar aan een zwakkere sociaal-economische positie (De Klerk, 2001; Kim & Moen, 2001). Vergeleken met mannen hebben vrouwen meer te kampen met economische afhankelijkheid, meer kans op een lagere opleiding (althans in de hier beschouwde leeftijdsgroep) en een lager inkomen, minder mogelijkheden voor betaalde arbeid, meer kans op routinewerk met weinig voldoening, ... Tijdens de actieve levensfase begeven vrouwen zich sneller in en uit de arbeidsmarkt, afhankelijk van hun familiale verplichtingen. Ze hebben dan ook minder kansen om een volledige loopbaan te doorlopen en een volwaardig pensioen op te bouwen. Al deze ongelijkheden zouden zich doorheen de levensloop als het ware opstapelen, en tijdens de pensionering of post-actieve fase leiden tot een grotere genderkloof in onbehagen (Ross & Mirowsky, 2002). Als die stelling juist, zouden we moeten vaststellen dat het verband tussen gender en onbehagen grotendeels door sociaal-economische variabelen wordt verklaard.

2.2.4. *Tevredenheid, persoonlijk welbevinden en gezondheid*

Een aantal auteurs beschouwt onbehagen als het gevolg van een discrepantie tussen verwachtingen en werkelijke situatie. Zij menen vooral gevoelens van anomie op die manier te kunnen verklaren (Pope & Ferguson, 1982-83; Ping-Kwong, 2003). Reeds beschikbare onderzoeksbevindingen verlenen echter weinig steun aan die stelling. Elchardus en Smits (2002) toetsen deze hypothese door na te gaan in welke mate de tevredenheid met het dagelijkse leven (woning, buurt, inkomen, werk, levensstandaard, gezondheid, sociale contacten, ...) een effect heeft op het onbehagen, en stellen er geen vast. Ook Leonard (1977) gaat in zijn onderzoek de invloed na van enerzijds meer sociologische variabelen (beroep, inkomen, participatie, ...) en anderzijds psychologische processen (verschillende vormen van subjectieve tevredenheid met gezondheid, job, leven, financiële middelen, ...). Enkel de tevredenheid met de

financiële situatie en de gezondheid bleek van belang (naast opleiding en een aantal socio-economische variabelen). Leeftevredenheid vertoonde na controle voor overige factoren geen verband met gevoelens van anomie (Leonard, 1977). De reeds vermelde kwetsbaarheidsthese voorspelt tenslotte ook dat een zwakke gezondheid tot onbehagen leidt. Met de leeftijd verminderen de functionele capaciteiten en dit zou het gevoel van controle over het leven en de omgeving doen verminderen en de gepercipieerde kwetsbaarheid doen verhogen (Durant & Ollie, 1990; Mirowsky, 1995; Seeman & Lewis, 1995; Schieman, 2001).

2.3. Maatschappelijke verandering en onbehagen

In de verschillende verklaringen die tot nog toe werden overlopen, wordt verondersteld dat de oorzaken van het onbehagen additief zijn met betrekking tot de leeftijd. Eén theorie van het onbehagen wijkt daarvan af. De theorie van de symbolische samenleving stelt dat de bronnen van het onbehagen verband houden met de dominante modus van sociale controle. In een samenleving, zoals de onze 50 jaar geleden, waar sociale controle sterk steunde op de dreiging met schaarste (of sociaal-economische factoren) en traditie of traditionele levensbeschouwing, zullen gevoelens van kwetsbaarheid, verlies van controle en zekerheid, sterk verbonden zijn met sociaal-economische deprivatie en een gebrek aan levensbeschouwelijke integratie. In een samenleving, zoals de onze vandaag, waar sociale controle sterk steunt op socialisatie en beïnvloeding via school, massamedia en participatie, zullen die gevoelens daarentegen sterk samenhangen met variaties in de wijze waarop men geconfronteerd wordt met de socialiserende en beïnvloedende instellingen (Elchardus, 2004). Men kan verwachten dat verschillende generaties heel sterk de gevoeligheden blijven meedragen, eigen aan de modus van controle waarin zij zijn opgegroeid. Op basis van die stelling verwachten we systematische verschillen in de oorzaken van onbehagen tussen verschillende generaties. Bij de onderzochte 75-jarigen voorspelt deze stelling relatief sterke effecten van de sociaal-economische en de levensbeschouwelijke variabelen, relatief zwakke effecten van de variabelen die verband houden met socialisatie, zeker de socialisatie die loopt via recentere ontwikkelingen als de televisie.

3. Gebruikte gegevens en indicatoren

3.1. Steekproef

We maken gebruik van gegevens verzameld in een grootschalig onderzoek bij Vlaamse 75-jarigen (Elchardus & Faelens, 2003).³ Daartoe werd een toevallige

bloksteekproef getrokken in 69 gemeenten. De dataverzameling liep van 7 januari tot 15 augustus 2002, door middel van face-to-face-interviews afgenomen door daartoe speciaal opgeleide enquêteurs. In het totaal werden 1456 bruikbare enquêtes van 75-jarigen verzameld (ongewogen). De respons bedroeg 67%. Bij het bepalen van de wegingscoëfficiënten werd rekening gehouden met het geslacht, het opleidingsniveau, de regionale spreiding en de tewerkstellingsgeschiedenis. Onze wegingscoëfficiënten stijgen nergens boven de 1.66, en zijn dus – gezien de omvang van onze steekproef – niet problematisch (gewogen $n = 1447$).

3.2. Onbehagen en welzijn

3.2.1. *Discussie over de indicatoren*

Voor het begrip ‘onbehagen’ (of de verwante begrippen ‘malaise’ en ‘verzuring’) worden in de sociologie uiteenlopende indicatoren en operationele definities gehanteerd, waaronder (stijgend) alcoholisme, (toename van het aantal) zelfmoorden (Zimny, 2000), het (hoge) aantal echtscheidingen (Lester, 1995), pornografie (Baron, 1987), criminaliteit (Zauberman, 1982) en zelfs lage opkomst bij verkiezingen (Miller, 1980), ... Wat men beschouwt als een indicator, wat als een covariaat of een mogelijk gevolg, is ten dele een kwestie van definitie. We gebruiken het begrip onbehagen hier om te verwijzen naar de wijze waarop mensen zich in de tijd en in hun samenleving situeren. Als mogelijke indicatoren van onbehagen gelden het gevoel dat alles van waarde te loorgaat, dat de toekomst er slecht uitziet, dat de wereld onveilig is, moeilijk begripbaar en/of zinloos, dat de mensen niet meer te vertrouwen zijn, dat men machteloos staat tegenover de gang van zaken en geen plaats meer heeft in de wereld die zich aandient. Onderzoek over negatieve toekomstbeelden, onveiligheidsgevoelens en anomie (dat tevens peilt naar vertrouwen in de medemens) achten we daarom relevant om onbehagen te meten. Onderzoek moet uitwijzen of die drie soorten gevoelens inderdaad voldoende sterk samenhangen om als componenten van eenzelfde variabele eigenschap – onbehagen – te kunnen gelden. Vooraleer we die verschillende variabelen beschrijven en hun onderlinge samenhang toetsen, is het echter nodig een andere discussie betreffende de begripsvorming te bespreken.

Het gebruik van de vermelde indicatoren van onbehagen (en meer in het bijzonder de frequent gebruikte schaal van anomie) krijgt de kritiek dat zij eigenlijk een gevoel van ‘ongelukkig zijn’ of persoonlijke levensontevredenheid meten (zie Pope & Ferguson, 1982-83). Het begrip ‘onbehagen’ zou, met andere woorden, weinig of niets toevoegen aan schalen of indicatoren van geluk, leeftevredenheid, persoonlijk welzijn, positieve gemoedstoestand enzovoort, die reeds veelvuldig werden onderzocht, zeker bij ouderen. Er is echter empirisch onderzoek dat er op wijst dat de gesuggereerde indicatoren van onbeha-

gen weliswaar verband houden met, maar niet kunnen worden gelijkgesteld aan of herleid tot persoonlijk welbevinden (Culbertson e.a., 1985; Arnett, 2000).

Die discussie reikt dus een tweede meetprobleem aan. We moeten niet alleen vaststellen dat de vooropgestelde indicatoren van onbehagen onderling voldoende samenhang vertonen, maar tevens ook voldoende verschillen van indicatoren van persoonlijk welzijn. Om dat laatste te meten gebruiken we twee schalen die naar geluk, leeftevredenheid en de invulling van het leven peilen. De eerste daarvan is de LSI-schaal (Life Satisfaction Index). Deze werd ontwikkeld om het persoonlijke, subjectieve welzijn van oudere mensen te meten (Neugarten e.a., 1961). De schaal peilt naar de gelukservaring en de tevredenheid met het leven, zowel terugblikkend op het verleden als in het heden (bvb. "Ik bereikte heel wat van hetgeen ik verwachtte in het leven." of "Ik voel me oud en nogal vermoeid."). Naast de LSI-schaal hebben we ook een meer specifieke schaal voor het meten van leegte in het leven gebruikt. In termen van die schaal uit leegte zich in verveling, traagheid, langdradigheid, een weinig zinvolle invulling van de tijd, weinig gezelligheid en animatie in het leven, ... (bvb. "Ik ervaar een leegte om me heen." of "Ik verveel me dikwijls.") (zie ook De Jong Gierveld, 1999).

3.2.2. *Beschrijving van de indicatoren van onbehagen*

Anomie

De anomieschaal stoelt op het concept 'anomie' dat door Srole in 1956 werd beschreven en in de sociale wetenschappen veel navolging kende (Martin e.a., 1974; Leonard, 1977; Pope & Ferguson, 1982-83; Durant & Ollie, 1990; ...). De hier gebruikte anomieschaal is een reductie van het oorspronkelijke concept, dat voornamelijk naar gevoelens van (maatschappelijke) machteloosheid en achteruitgang peilt (zie Billiet e.a., 1990). In tabel 1 zijn de frequentieverdelingen op de anomieschaal van de 75-jarigen weergegeven.

Uit de tabel blijkt dat gevoelens van anomie sterk bij de 75-jarigen leven. Uit het ISPO95-onderzoek (Beerten e.a., 1997) en het APS99-onderzoek (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 1999), waarin deze of een zeer gelijkwaardige schaal werd voorgelegd aan een steekproef van de Vlaamse bevolking (vanaf de leeftijd van 18 jaar), blijkt dat anomiegevoelens toenemen met de leeftijd (en dan vooral vanaf de leeftijdscategorie 55-64-jaar) (zie ook De Groof & Elchardus, 2003a). Ook buitenlands onderzoek rapporteert een duidelijk leeftijdsverschil in de mate van anomie. Met de leeftijd blijkt het gevoel controle en greep te hebben op het eigen leven en de samenleving af te nemen (Leonard, 1977; Pope & Ferguson, 1982-83; Mirowsky, 1995).

Tabel 1. Frequentieverdelingen anomie (in rijpercentages).

Anomie	Oneens	Tussen beide	Eens
Tegenwoordig weet je echt niet wie of wat je nog kunt vertrouwen	22.4	20.3	57.4
De dag van vandaag kan ik niet meer begrijpen wat er allemaal gaande is	29.1	17.1	53.8
De dingen zijn tegenwoordig zo ingewikkeld geworden dat ik niet meer weet wat ik moet doen	32.2	19.1	48.7
De dag van vandaag verandert alles zo snel dat ik niet meer goed weet hoe ik mij moet gedragen	35.7	18.4	45.8
Alles is tegenwoordig zo verwarrend dat ik echt niet meer weet hoe het eigenlijk moet	40.8	18.1	41.1
De meeste mensen vallen tegen eens men ze beter leert kennen	35.5	30.4	34.1

Onveiligheidsgevoelens

De gebruikte onveiligheidschaal meet gevoelens van onveiligheid, angst, kwetsbaarheid en weerloosheid ten opzichte van bedreigingen. Uit tabel 2 blijkt dat 75-jarigen zich zeer onveilig voelen.

Tabel 2. Frequentieverdelingen onveiligheidsgevoelens (in rijpercentages).

Onveiligheidsgevoelens	Oneens	Tussen beide	Eens
's Avonds moet je op straat extra voorzichtig zijn	11.5	6.0	82.5
De laatste 10 jaar zijn de straten onveiliger geworden	12.4	7.1	80.5
Het is vandaag de dag te onveilig om kinderen alleen op straat te laten	13.7	6.2	80.2
's Avonds en 's nachts doe ik de deur niet open als er wordt gebeld	16.9	8.2	74.8
Het is vandaag de dag te onveilig om 's avonds op straat te komen	22.2	8.5	69.3
In deze tijd is een alarmsysteem geen overbodige luxe	15.5	15.6	68.9
Als ik op vakantie ga, durf ik mijn huis niet onbewaakt achter te laten	30.1	16.2	53.7
Ik kom nog weinig buiten omdat ik schrik heb overvallen en bestolen te worden	50.9	13.7	35.4

Ook de onveiligheidsgevoelens blijken te stijgen met de leeftijd (Elchardus & Smits, 2003). Verschillende onderzoeken rapporteren (veel) hogere onveiligheidsgevoelens bij ouderen dan bij jongeren. Men heeft het dan vaakover de 'onveiligheidsparadox'⁴: ouderen zijn minder vaak het slachtoffer van misdaad en criminaliteit, maar toch vrezen zij misdaad en criminaliteit het meest (o.a. Timmermans, 1997; Greve, 1998; Pain, 2001).

Negatief toekomstbeeld

Tenslotte peilden we ook naar het beeld van de respondenten over de toekomst van de samenleving. Uit vroeger onderzoek bleek dat het negatief toekomstbeeld een belangrijk aspect vormt van het maatschappelijk onbehagen (Elchardus e.a., 2001). De daar gebruikte schaal peilde naar persoonlijke gevoelens van pessimisme met betrekking tot de toekomst. Gezien de leeftijd van de hier gebruikte onderzoeksgroep was het niet opportuun de respondenten persoonlijke toekomstvoorspellingen te laten maken. Bij het ouder worden neemt de resterende levensjijd af, waardoor ook de mogelijkheid afneemt plannen te maken op langere termijn. Interessanter leek ons dan ook naar de toekomstverwachtingen met betrekking tot de samenleving te peilen. Dat sluit ook veel beter aan bij het begrip onbehagen. In de antwoorden op een uitgebreide lijst uitspraken kunnen drie onderling sterk samenhangende dimensies worden onderkend, met name (1) gevoelens over de teloorgang van de samenleving in termen van waarden en normen, (2) meer algemene negatieve toekomstverwachtingen, of het gevoel dat men niet meer veel kan verwachten, en (3) het ecologisch pessimisme, of het gevoel dat de levenskwaliteit in termen van voeding en milieu sterk achteruit gaat. Die dimensies hangen onderling evenwel sterk samen (met correlaties van boven de .500), zodat het aangewezen is te werken met een factor van hogere orde, die de toekomstgevoelens overkoepelt.⁵

Betreffende de evolutie van de waarden en normen in de samenleving zijn de 75-jarigen eensgezind pessimistisch (zie tabel 3). Die evolutie kan volgens een grote proportie van de respondenten alleen maar slecht aflopen. De helft van de ondervraagden beklagt zelfs de kinderen die in deze wereld moeten opgroeien. Wat de gezondheid van het huidige leven en voedsel betreft, zijn de 75-jarigen onderling meer verdeeld. Ruim een derde vindt dat het nu allemaal ongezonder is, maar een even grote proportie is het daar helemaal niet mee eens. Al bij al zien de 75-jarigen de toekomst van de samenleving somber in (vergelijk met kwalitatief onderzoek: Tulloch, 2000).

Tabel 3. Frequentieverdelingen toekomstbeeld (in rijpercentages).

Toekomstbeeld	On-eens	Tussen beide	Eens
Teloorgang van de samenleving			
Er is vandaag te veel normenloosheid en zedenverval	12.6	13.4	74.0
Dat gevoel van samenhang van vroeger komt nooit meer terug	13.3	15.6	71.0
Ouders voeden vandaag hun kinderen niet meer op, dat moet slecht aflopen	19.0	23.9	57.1
De mensen geven niet meer om elkaar	24.5	22.5	53.0
Algemeen toekomstbeeld			
Ik beklaag de kinderen die in deze wereld moeten opgroeien	30.5	19.7	49.8
Er wacht jonge mensen nog een mooie toekomst	26.6	26.4	47.0
Ik denk dat het met dit land en de wereld verder bergaf zal gaan	29.9	24.4	45.8
Ik heb goede hoop op de toekomst	32.3	23.8	43.9
De toekomst ziet er slecht uit	34.4	27.2	38.4
Ecologisch pessimisme vs. optimisme			
Men heeft de natuur om zeep geholpen	22.5	20.0	57.5
Mensen leven nu gezonder dan vroeger	38.8	22.9	38.3
Het voedsel is nu erg ongezond	36.2	26.5	37.2
Het eten is nu beter en gezonder dan vroeger	44.0	22.2	33.8
De natuur doet het beter dan 20 jaar geleden	55.0	25.7	19.3

3.2.3. *Is onbehagen een zinvol begrip?*

Zowel de samenhang van de vooropgestelde indicatoren van onbehagen als het verschil daarvan met indicatoren van persoonlijk welzijn, werden getoetst via een confirmatorische factoranalyse (zie figuur 1 in bijlage).⁶ Anomie, negatieve toekomstverwachtingen en onveiligheidsgevoelens blijken voldoende sterk samen te hangen, om te worden gebruikt als componenten van een overkoepelende maat (of metafactor) voor onbehagen.⁷

Uit die analyse blijkt tevens dat we in de globale welzijnservaring van de onderzochte 75-jarigen twee dimensies dienen te onderscheiden. Eén van die dimensies geeft het persoonsgebonden welzijn (of omgekeerd onwelzijn) weer. Deze maat omvat de Life Satisfaction Index en de schaal die de ervaren leegte van het leven meet. Er is een duidelijk verband ($r = .35$) tussen die persoonlijke welzijnsbeleving en het maatschappelijk onbehagen, maar het ene kan niet

tot het andere worden herleid.⁸ Maatschappelijk onbehagen (wat in dit artikel ook kortweg onbehagen wordt genoemd) is een samenleving die niet lekker zit. Het is het gevoel controle te verliezen, bedreigd, kwetsbaar en hulpeloos te zijn, dat aan maatschappelijke ontwikkelingen wordt toegeschreven. De indicatoren van onbehagen drukken, met andere woorden, een oordeel uit over de gang van zaken in de wereld en in de samenleving. Dat wordt door de respondenten blijkbaar onderscheiden van een oordeel over hun persoonlijke toestand.

3.3. Beschrijving van de verklarende variabelen

In tabel 7 van de bijlage wordt een beschrijving gegeven van de opgenomen verklarende variabelen. Het geslacht en de opleiding werden gemeten als dummy-variabele. 75-jarigen met hoogstens een diploma lager secundair onderwijs, krijgen een score 0 mee (lager opgeleid). We beschouwen respondenten met een diploma hoger secundair onderwijs of hoger onderwijs als hoger opgeleid (score 1).

Dit onderzoek biedt de mogelijkheid uitgebreid te toetsen voor de effecten van de sociaal-economische status. Ten eerste hebben we kennis van de (ruime) beroepscategorieën waarin de respondenten werkzaam waren (arbeiders, zelfstandigen, bedienden dan wel leidinggevenden). Daarnaast peilden we ook naar een hele resem kenmerken van het hoofd- of laatste beroep van de respondent die naar de kwaliteit van het beroep verwijzen, gaande van de mate van verantwoordelijkheid, autonomie, flexibele werkuren, sociale contacten, ... tot de mate waarin het werk als boeiend, uitdagend en afwisselend werd aanzien. We peilden verder ook naar de subjectieve inschatting van de financiële situatie een jaar voor uittrede van de arbeidsmarkt (hadden de respondenten het gevoel rond te komen met hun huishoudelijk inkomen?). Nadere analyse leerde ons dat al deze aspecten onderling samenhangen (financiële situatie, beroepscategorieën en kwaliteit van het beroep). Om problemen van multicollineariteit te vermijden hebben we via een princalsanalyse (categorische principale componentenanalyse) een maat voor de voorgaande arbeidsstatus van de respondenten aangemaakt, die al deze deelaspecten overkoepelt. De vroegere status kan via een continuüm worden voorgesteld, met aan de ene zijde de 'lagere' arbeidsstatus (moeilijk rondkomen met het inkomen, lage ervaren kwaliteit in het werk, arbeider) en aan de andere zijde de 'hogere' status (veel kwaliteit in het werk, eerder een leidinggevende functie, ...).

De huidige financiële situatie van de respondenten werd gemeten aan de hand van een samengestelde maat van de meer 'objectieve' financiële situatie (inkomen, mogelijkheid tot sparen, bezit woning) enerzijds, en de subjectieve inschatting door de respondenten van die financiële situatie (hebben zij het gevoel gemakkelijk rond te komen?) anderzijds. De financiële situatie van 75-jarigen kan zo op een continuüm worden geplaatst waarbij de ene kant de

welvarende, gunstige materiële situatie weergeeft, en de andere zijde de meer moeilijke, ongunstige financiële positie. We beschikken verder ook over informatie over de gebeurlijke werkloosheidservaring (gemeten via een dummy-variabele). Via de subjectieve inschatting van de financiële situatie van het ouderlijk gezin (hebben zij het gevoel dat hun ouders gemakkelijk rondkwamen?), krijgen we een idee van de materiële condities tijdens de jeugd.

Om zicht te krijgen op de manier waarop de respondenten met het verlies van de arbeidsrol omgaan, vroegen we de 75-jarigen in welke mate ze verschillende aspecten van hun werk missen (het inkomen, de sociale contacten, het gevoel nuttig te zijn, de dagelijkse routine, ...). Mensen die één aspect van het werk missen, hebben een grotere kans ook de andere aspecten of functies te missen. Daarom werken we hier met een samengestelde maat, die ons een idee geeft van de mate waarin de respondenten hun werk missen (of hun ervaren jobdeprivatie). De duur van post-activiteit werd gemeten als het aantal jaar dat de respondenten uit de arbeidsmarkt zijn getreden.

In dit onderzoek werd ook de actieve tijdsbesteding en participatie uitvoerig bevraagd. Ten eerste peilden we naar de actieve vrijetijdsbesteding van de ouderen. Het gaat hierbij om de mate waarin de respondenten een aantal vrijetijdsactiviteiten verrichten (zoals lezen, computeren, sporten, cursussen volgen, naar toneel gaan, reizen of uitstappen maken, tuinieren, wandelen of fietsen, iets gaan drinken of eten, etc). Ten tweede peilden we naar de maatschappelijke participatie van de respondenten, via het (actief) lidmaatschap van verenigingen, de deelname aan het vrijwilligerswerk, en de zorgverlening binnen het eigen netwerk (zorg voor kleinkinderen, ouders, zieke vrienden of familieleden, etc.). Nadere analyse leerde ons dat de actieve vrijetijdsbesteding en de maatschappelijke participatie onderling sterk samenhangen. Daarom werd de mate van actieve vrijetijdsbesteding en participatie via één schaal gemeten. Aan de hand van een dummy-variabele peilden we naar de levensbeschouwelijke betrokkenheid. Respondenten die regelmatig tot één keer per week aan levensbeschouwelijke plechtigheden deelnemen, kregen een score 1 mee (hoge levensbeschouwelijke betrokkenheid). Ook de voorkeur voor de commerciële omroep werd via een dummy-variabele gemeten. Daarnaast peilden we tevens naar de mate of frequentie waarin de 75-jarigen TV kijken (aan de hand van het gemiddelde aantal uur per dag).

De integratie in informele sociale netwerken werd in dit onderzoek op twee manieren in kaart gebracht (steunend op Aquino e.a., 1996). De eerste manier bekijkt de kwantiteit van de contacten, of de soort en frequentie van de sociale contacten: met wie heeft men contacten en hoe vaak? De tweede werkwijze peilt naar de kwaliteit van de contacten, met name naar de mate waarin steun (emotioneel, instrumenteel ...) verkregen wordt via het netwerk. Alweer bleek evenwel dat deze twee aspecten onderling sterk samenhangen. Daarom hebben we op basis van de frequentie van en de steun binnen de contacten een samengestelde maat van integratie in sociale netwerken aangemaakt. Het weduwschap werd apart, als dummy-variabele ingevoerd.

Verder beschikken we in dit onderzoek over een aantal tevredenheidsvariabelen: enerzijds peilden we naar de tevredenheid met de woning en de buurt (via dummy-variabelen), anderzijds naar de leeftevredenheid en het persoonlijk welzijn (zie 3.2). De gezondheid tenslotte wordt in dit onderzoek gemeten aan de hand van de MOS-schaal (Medical Outcomes Study) (Kempen, 1992). De gezondheid blijkt echter een heel sterke determinant van het persoonlijke welbevinden (zoals gemeten via de LSI- en de leegte-schaal) (De Groof & Elchardus, 2005). De correlatie tussen de MOS-schaal en het persoonlijk welzijn bedraagt .610. Omdat de toetsingsmodellen ten gevolge van het grote aantal hypothesen complex zijn en om problemen van multicollineariteit te vermijden, gebruiken we een samengestelde maat die het overkoepelend fysiek en persoonlijk welzijn van de respondenten meet.

4. Onderzoeksbevindingen

Omdat dit artikel onder meer de effecten wil nagaan van de loopbaan, de socio-economische positie en de pensioenstransitie op het onbehagen, worden enkel die respondenten geselecteerd die ooit hebben gewerkt. Op die manier houden we 1095 respondenten, of 75.7% van de totale steekproef over. Nagenoeg alle 75-jarige mannen hebben (ooit) gewerkt, tegenover 55.1% van de vrouwen. Door enkel te kijken naar personen met een arbeidsloopbaan achter de rug, verliezen we dus voornamelijk vrouwelijke respondenten.⁹ De verhouding werkende mannen ten opzichte van werkende vrouwen bedraagt in de uiteindelijke databank 60.8% tegenover 39.2%.

Het toetsen van de verschillende soorten verklaringen, hypothesen en empirische veralgemeningen heeft geleid tot een globaal model ter verklaring van het maatschappelijk onbehagen van Vlaamse 75-jarigen. Terwijl bijna al de ons bekende auteurs van oordeel zijn dat de gezondheid en het persoonlijke welbevinden dienen te worden beschouwd als oorzaken van het onbehagen en niet omgekeerd, is het niet uitgesloten dat onbehagen ook een negatief effect heeft op het persoonlijke welzijn. Daarom werd ook een niet-recursief model geschat, waarin onbehagen, en persoonlijk en fysiek welzijn (die als één variabele worden gemeten) elkaar wederzijds kunnen beïnvloeden (zie tabel 4).¹⁰

Terwijl het effect van het persoonlijke en fysieke welzijn op het onbehagen in dat model vrij sterk blijft ($\beta = -.16$) is het effect in de omgekeerde richting verwaarloosbaar ($\beta = -.01$). Daarom steunen we hier voor de interpretatie van de resultaten op het eenvoudiger recursieve model (zie tabel 5).¹¹

Het eindmodel heeft een relatief bescheiden verklaringskracht van 19%. We dienen er natuurlijk rekening mee te houden dat de leeftijd, doorgaans een belangrijke verklaring van het onbehagen, hier constant wordt gehouden. We zien echter dat de variabele die het persoonlijke en fysiek welzijn meet voor

34% wordt verklaard, terwijl het model daar niet is op toegesneden. De welzijnsbeleving laat zich veel gemakkelijker verklaren dan het onbehagen. Terwijl het gros van de literatuur poneert dat specifieke variabele eigenschappen van individuen verantwoordelijk zijn voor het onbehagen, blijkt het onbehagen van oude personen toch maar relatief zwak door die eigenschappen te worden verklaard. De bewering als zou het onbehagen van de ouderen in grote mate een soort stemming zijn – een haast obligaat geklaag – dat relatief los staat van hun persoonlijke situatie en ervaringen, is niet onwaarschijnlijk in het licht van onze bevindingen. Dat neemt niet weg dat een aantal factoren toch duidelijk bijdragen tot het onbehagen.

Tabel 4. Niet-recursief model – parameters voor de endogene variabelen (stabiliteitsindex is 0.002).

Effect van	b	S.E.	S.R.	β
Persoonlijk en fysiek welzijn op maatschappelijk onbehagen	-2.329	0.898	-2.594	-0.162
Maatschappelijk onbehagen op persoonlijk en fysiek welzijn	-0.001	0.004	-0.197	-0.011

In tabel 5 worden de directe en de totale effecten gegeven. Beide zijn belangrijk omdat een aantal variabelen geen directe invloed uitoefenen, maar onrechtstreeks, via het persoonlijke en fysieke welzijn bvb., wel het onbehagen beïnvloeden. In het model werden twee variabelen weggelaten – de tijd besteed aan tv-kijken en de tevredenheid met de woning – die ook zonder verdere controles geen effect bleken te hebben op onbehagen. Dat de zendervoorkeur wel en de tijd besteed aan tv-kijken geen effect heeft, is consistent met de meeste, recente onderzoeksbevindingen.

Het persoonlijke en fysieke welzijn heeft een vrij sterk effect. Toch zien we dat het geschatte netto-effect nog veel kleiner is dan de correlatie tussen onbehagen en persoonlijk welzijn (figuur 1 in bijlage). Het is dus zeker fout de twee aan elkaar gelijk te stellen. Factoren die op beide inspelen en een deel van de onderlinge correlatie verklaren, zijn onder meer de materiële situatie en de integratie in een (informeel) sociaal netwerk.

Opvallend is de sterke invloed van de sociaal-economische variabelen op het onbehagen. 75-jarigen die ooit werkloos waren, vertalen die ervaring na al die jaren nog steeds in onbehagen. Na de invloed van het fysieke en persoonlijke welzijn is dit zelfs het sterkste effect in het model. Materiële deprivatie blijkt eveneens een belangrijke determinant van het onbehagen van 75-jarigen te zijn. Respondenten die het financieel minder goed hebben (met een lager huishoudelijk inkomen, minder kans op een eigen woning, minder mogelijkheden tot sparen, ...), voelen zich onbehaaglijker. De invloed van de materiële deprivatie geldt trouwens niet alleen voor de huidige situatie, maar ook met

Tabel 5. Structureel model ter verklaring van het maatschappelijk onbehagen – directe en totale gestandaardiseerde effecten ($p = 0.826$; $agf = 0.991$; $X^2 = 37.901$; $df = 47$; $RMSEA = 0.000$; $Hoelers' N = 2741$).

Van:	Op job-deprivatie	Op financiële situatie	Op integratie sociaal netwerk	Op kerkgang	Op actieve tijdsbesteding	Op voorkeur comm. omroep	Op tevredenheid over buurt	Op persoonlijkelijk en welzijn	Op onbehagen	Op onbehagen
	Directe effecten									
Totale effecten										
Persoonlijk en fysiek welzijn									-.180***	-.180
Werkloosheidservaring			-.089***	-.129***			-.068**		.131***	.156
Opleiding		.128***	-.142***		.209***	-.202***			-.106***	-.135
Materiële situatie	-.159***		.068***	.078**	.094***	-.049*		.143***	-.075***	-.129
Integratie sociaal netwerk						.075**	.090***	.128***	-.087***	-.113
Geslacht		-.084**		.140***	-.088***	.060*			.099***	.110
Rondkomen inkomen ouders		.147***			-.050*	.064*		.060**	-.078**	-.100
Tevredenheid buurt								.049*	-.075**	-.083

	Op job-deprivatie	Op financiële situatie	Op integratie sociaal netwerk	Op kerkgang	Op actieve tijdsbesteding	Op voorkeur comm. omroep	Op tevredenheid over buurt	Op persoonlijk en fysiek welzijn	Op onbehagen	Op onbehagen
Van:	Directe effecten									
Actieve tijdsbesteding en participatie		.227***						.300***		-.079
Kerkgang		.112***			.228***	-.068**			-.041*	-.076
Weduwschap	-.202***	-.118***						-.158***		.068
Voorkeur commerc omroep					-.143***				.048*	.060
Vroegere status	.169***			.085**	.080**	-.118***		.082***		-.057
Jobdeprivatie					.052*			-.169***		.031
Duur inactiviteit	-.175***	.155***						-.147***		.001
% verklaarde variantie	.056	.159	.108	.056	.208	.095	.017	.335	.189	.189

* = p < 0.05; ** = p < 0.01; *** = p < 0.001

betrekking tot de ervaring in de kinderjaren. Respondenten die menen dat hun ouders – in vergelijking met mensen uit hun omgeving – moeilijk rondkwamen met het gezinsinkomen, voelen zich daar nog steeds (zo'n 60 à 70 jaar later) onbehaaglijk bij.¹² Deze variabele is zelfs even belangrijk als de huidige financiële situatie. De auteurs die de nadruk leggen op sociaal-economische omstandigheden als een bron van onbehagen en de theorie van de symbolische samenleving die het belang van die variabelen bij oudere generaties voorspelt, worden dus door onze waarnemingen bijgetreden.

Een belangwekkende vaststelling is dat sociaal-economische deprivatie ervaren in het verleden, later zo'n belangrijke rol blijft spelen. Dat geldt voor zowel de werkloosheid als de inkomenssituatie van het ouderlijke gezin.¹³ Het is verbazend dat werkloosheid nog zo lang na de pensioentransitie meespeelt (de respondenten zijn gemiddeld 20 jaar uit de arbeidsmarkt getreden). De werkloosheidservaring introduceert dus blijvende onzekerheid en kwetsbaarheid. Het is waarschijnlijk dat zo'n ervaring wordt beleefd als een contractbreuk vanwege de samenleving. Dat is in elk geval de hypothese die we, op basis van onze bevindingen, aan de algemene theorie van het onbehagen zouden toevoegen. Onbehagen is niet alleen een reactie op omstandigheden die kwetsbaarheid en onzekerheid introduceren, maar eveneens een reactie op de ervaren onrechtvaardigheid van die kwetsbaarheid en onzekerheid.

De vroegere arbeidsstatus speelt geen betekenisvolle rol. Het verband tussen de vroegere beroepsstatus en het onbehagen, dat inderdaad bestaat, kan volkomen worden toegeschreven aan de betere materiële situatie van de respondent en zijn of haar gezin van herkomst, en de lagere kans op werkloosheid die gepaard gaan met een hogere status. Ook deze vaststelling maakt duidelijk dat het meten van de huidige sociaal-economische positie niet volstaat als men het onbehagen wil verklaren. Even belangrijk als de positie op een gegeven ogenblik is de afgelegde weg: (de sociale mobiliteit ten opzichte van) het gezin van herkomst en de tewerkstellingsgeschiedenis van de respondent (Derks e.a., 1995). Verder blijkt uit deze vaststelling dat, in tegenstelling tot wat een aantal auteurs poneren (bvb. Mirowsky, 1995; Ross & Drentea, 1998), variatie in de mate waarin de beroepssituatie controle (taakbeheersing of autonomie) mogelijk maakt, geen rechtstreeks verband houdt met het ervaren onbehagen op latere leeftijd.

Respondenten die stellen verschillende aspecten van hun voorgaand werk te missen vertonen een wat hoger niveau van onbehagen, maar dat uit zich niet in een netto-effect omdat dat verband tot stand komt via het persoonlijke en fysieke welzijn. De negatieve beleving van de pensioentransitie, alsook de duur van de post-actieve fase (of inactiviteit), blijkt vooral het fysieke en persoonlijke welzijn te verminderen en op die manier, onrechtstreeks, het onbehagen te verhogen.

Vrouwen in de steekproef voelen zich onbehaaglijker dan de mannen. Uit tabel 5 blijkt evenwel dat dit niet of nauwelijks kan worden toegeschreven aan hun lagere opleiding of grotere socio-economische achterstelling. Het seksever-

schil blijft bestaan, ook na controle voor die factoren (zoals hun meer onregelmatige loopbanen, hun lagere opleiding, de minder 'kwalitatieve' jobs waarin ze terecht komen, ...). In het totaal kunnen we door ons model slechts zo'n 30% van de genderverschillen in onbehagen verklaren. Dit zou een gevolg kunnen zijn van het uitsluiten van de vrouwen die nooit hebben gewerkt, maar dit werd nagegaan en dit bleek niet het geval.¹⁴ Onze waarnemingen zijn consistent met de stellingen die het hogere onbehagen van vrouwen toeschrijven aan hogere niveaus van kwetsbaarheid en/of culturele codering voor kwetsbaarheid. Zij zijn in tegenspraak met de stellingen die het genderverschil grotendeels in termen van sociaal-economische condities verklaren.

Er is ook een sterk effect van het opleidingspeil. Hoe lager de opleiding, hoe hoger het risico op onbehagen. Verschillende onderzoekers schrijven dat effect toe aan de sociaal-economische covariaten van een lage opleiding (Fernández-Ballesteros e.a., 2001; Meeks & Murrell, 2001). Lager opgeleiden hebben het financieel minder breed, hebben een lagere beroepsstatus, zijn in minder mate arbeidsmarktactief, hebben een slechtere gezondheid... Zij hebben meer kans uit een gezin te komen dat het financieel minder goed stelde, meer kans ooit geconfronteerd te zijn met werkloosheid, en meer kans op een minder gunstige financiële situatie. Controlerend voor de effecten van al die samenhangen, alsook voor die met de zendervoorkeur en de vrijetijdsbesteding, kunnen we ongeveer de helft van het onderwijseffect verklaren. Het opleidingseffect verdwijnt evenwel niet na deze controles. Die vaststelling verleent dus ook steun aan de stelling die dit effect toeschrijft aan ervaren kwetsbaarheid en frustratie van laaggeschoolden in de kennismaatschappij. Die ervaring kan ook in het dagelijkse leven en los van sociaal-economische deprivatie worden opgedaan.

De mate van tv-kijken heeft geen invloed op het niveau van onbehagen. De tv-zendervoorkeur heeft wel een bescheiden effect. De 75-jarigen met een voorkeur voor commerciële televisie voelen zich iets onbehaaglijker. Er is een vrij sterke samenhang tussen een voorkeur voor commerciële televisie en een weinig actief patroon van vrijetijdsbesteding. Controle op het effect van één van die variabelen, vermindert het effect van de andere. Een actieve vrijetijdsbesteding en participatiepatroon heeft geen direct effect op onbehagen, maar wel een heel sterk effect ($\beta = .30$) op persoonlijk en fysiek welzijn en dus onrechtstreeks op onbehagen.

De integratie in informele netwerken is dan weer wel belangrijk. Als 75-jarigen kunnen terugvallen op een netwerk van gezins- en familieleden, vrienden, burens en kennissen, er veel contacten mee rapporteren en er steun van ervaren, voelen ze zich minder onbehaaglijk. Het weduwschap speelt daarentegen geen enkele (directe) rol. Het effect ervan loopt volkomen via het persoonlijke en fysieke welzijn, dat sterk door de aanwezigheid van een levenspartner wordt beïnvloed (zie ook De Groof & Elchardus, 2005).

Het welbehagen van 75-jarigen blijkt dus vooral voordelen te ondervinden van een sterke inbedding in informele sociale netwerken. De culturele posities,

zoals die tot uiting komen via de mate en aard van het mediagebruik, de maatschappelijke participatie en de vrijetijdsbesteding, spelen een veel minder belangrijke rol. Het effect van een voorkeur voor commerciële televisie is weliswaar consistent met de in de literatuur geponeerde invloed van de media, maar is, zoals overigens voorspeld door de theorie van de symbolische samenleving, heel zwak bij de 75-jarigen. Er is ook een effect van het levenbeschouwelijk engagement. Kerkse mensen voelen zich minder onbehaaglijk. Dit effect is consistent met de detraditionaliseringsstelling, maar toch ook bijzonder zwak. Bij de oudere generaties blijken sociaal-economische omstandigheden veel belangrijker voor het onbehagen dan variaties in socialisatie. Dat laatste wordt ook bevestigd door de zwakke en insignificante effecten van de sociale participatie. Dit staat in groot contrast met bevindingen in de totale bevolking, waar de mediavorkeur en de cultuurparticipatie buitenshuis zeer sterke predictoren van het onbehagen zijn (Elchardus & Smits, 2002; Elchardus & Pelle-rioux, 2003).

Tenslotte stellen we vast dat 75-jarigen die tevreden zijn met hun buurt een lager onbehagen hebben. Zij die vinden dat de leefomgeving waarin zij vertoeven aan hun verwachtingen voldoet, vertalen dit gemakkelijker in welbehagen, vertrouwen in de toekomst, gevoel greep te hebben op de samenleving, ... Dit is niet het geval wat betreft de tevredenheid met de eigen woning. Hoe respondenten hun woning percipiëren, is van geen enkel belang voor hun welbehagen.

5. Besluit

Onze bevindingen bevestigen in grote mate de algemene theorie die aan de grondslag ligt van de vele stellingen die met betrekking tot de oorzaken van het onbehagen in de wetenschappelijke literatuur worden geformuleerd. Onbehagen wordt veroorzaakt door omstandigheden die mensen confronteren met een toegenomen gevoel van kwetsbaarheid, onzekerheid of een verlies van controle over het eigen leven en de wereld. Veralgemeend vanuit de eigen empirische bevindingen zouden we daar twee specificaties aan toevoegen. (1) Belangrijk lijkt niet alleen het verlies op zich, maar ook het gevoel dat zo'n verlies een contractbeuk of onrechtvaardigheid vertegenwoordigt. Daarom ook is het belangrijk niet alleen rekening te houden met de huidige omstandigheden, maar eveneens met de levensloop tijdens dewelke zo'n onrechtvaardigheden kunnen worden ervaren. (2) Variaties in de mate van controle over het (voorgaande) werk (taakbeheersing) blijken niet belangrijk voor het verklaren van onbehagen op latere leeftijd. Blijkbaar moet het gebrek aan controle worden ervaren als een verlies (werkloosheid) of als een onrechtvaardige deprivatie (armoede) om tot onbehagen te leiden.

Bij de oudere bevolking blijken sociaal-economische omstandigheden een veel belangrijker rol te spelen dan de massamedia en de socialisatie die loopt via de vrijetijd en de sociale participatie. Die vaststelling is consistent met de these van de symbolische samenleving die stelt dat de bronnen van het onbehagen variëren met de aard van de sociale controle. Voor de 75-jarigen blijkt sociaal-economische achterstelling de ervaring te zijn die leidt tot een gevoel van kwetsbaarheid. We zien echter dat opleiding en geslacht eveneens relatief belangrijke determinanten zijn van het onbehagen. Uit de onderzoeksbevindingen blijkt bovendien dat die effecten niet of slechts gedeeltelijk aan sociaal-economische deprivatie kunnen worden toegeschreven. Zij wijzen veeleer op kwetsbaarheid. Het is niet uitgesloten dat deze kwetsbaarheid te wijten is aan een zwakke schoolse socialisatie en aan de culturele codering van gender. In beide gevallen gaat het om culturele of symbolische processen. In tegenstelling tot wat bij jongere generaties gebeurt (vergl. Elchardus & Smits, 2002; Elchardus & Pelleriaux, 2003), blijken deze bij ouderen echter nauwelijks beïnvloed door de massamedia. Compenserende mechanismen, tenslotte, vinden de oudere personen vooral in het informele netwerk en, in iets mindere mate, de actieve beleving van de levensbeschouwing.

De hier getoetste theorieën en de onderzoeksbevindingen reiken niet meteen veel pasklare beleidsaanbevelingen aan. De eerder bescheiden verklaringskracht van het model wijst er al op dat het onbehagen van de oudere bevolking waarschijnlijk niet sterk aan een paar omstandigheden en condities gebonden is. Een aantal van de belangrijke geïdentificeerde condities zijn daarenboven niet of nauwelijks manipuleerbaar: de werkloosheidservaring in het verleden, het inkomen van het ouderlijke gezin, de effecten van het gender en van de opleiding, de impact of covariaten van een voorkeur voor commerciële televisie... Een beleid gericht tegen het onbehagen van oudere personen, verschijnt in de eerste plaats als een conventioneel sociaal en welzijnsbeleid. Het verhogen van het persoonlijke welzijn, het (preventief) verbeteren van de gezondheid en het voorkomen van armoede bij de oudere bevolking, blijken nog de meest evidente wegen om het onbehagen bij die bevolkingsgroep (onrechtstreeks) aan te pakken. Daarnaast is het duidelijk dat de steun van het informeel netwerk, de genderrol en kerksheid belangrijk zijn. Die processen kunnen beleidsmatig moeilijk rechtstreeks worden bevorderd. Zij wijzen wel op het belang van sociaal contact en van communicatieprocessen die het gevoel van kwetsbaarheid kunnen verminderen en controle verhogen. Sociaal contact via welzijnswerk, verenigingsleven en een actieve vrijetijdsbesteding, verschijnen daarom als mogelijke middelen om het onbehagen te drukken. De vaststelling dat noch sociale participatie noch actieve vrijetijdsbesteding momenteel een rechtstreeks effect hebben op het onbehagen, plaatst natuurlijk wel een domper op die verwachting. Het meest evidente besluit dat uit onze analyse kan worden getrokken, is daarom dat er weinig kan worden gedaan aan het hoge niveau van onbehagen van de oudere leden van onze bevolking.

NOTEN

1. De stellingen die het groeiende onbehagen koppelen aan de vergrijzing van de bevolking en heel wat empirische steun vinden, laten we hier voor evidente redenen buiten beschouwing (cfr. Timmermans, 1997; Tulloch, 1998; Elchardus & Smits, 2002). Sommige auteurs wijzen de aanwezigheid van migranten aan als oorzaak van het onbehagen (Freeman, 1997). Onderzoek wijst er in elk geval op dat het ervaren van problemen met de aanwezigheid van allochtone bevolkingsgroepen, migranten en asielzoekers (wat zich uit in etnocentrisme), geassocieerd zijn met indicatoren van onbehagen (zie Elchardus, 1994). We kunnen deze stelling evenwel niet onderzoeken, gezien we in onze databank niet over variabelen beschikken die een dergelijke toetsing mogelijk maken.
2. Het sociale leven blijft volgens vele auteurs daarenboven sterk rond werk gestructureerd (Conner e.a., 1985; Kohli, 1988; Maule e.a., 1996). Gelet op de lage activiteitsgraad van de bevolking boven de 55 in Vlaanderen, kan men zich echter afvragen of die maatschappijdiagnose nog wel opgaat (Elchardus & Cohen, 2003).
3. Deze studie is het resultaat van een samenwerking tussen de onderzoeksgroep TOR (vakgroep Sociologie, VUB) (Prof. Dr. M. Elchardus, Prof. Dr. I. Glorieux, S. De Groof en A. Faelens), de onderzoeksgroep Ontwikkelings- en Levensloopspsychologie (vakgroep Psychologie, VUB) (Prof. Dr. I. Ponjaert-Kristoffersen en Prof. Dr. D. Verté) en de onderzoeksgroep Menselijke Ecologie (vakgroep Sociaal Medische wetenschappen VUB) (Prof. Dr. J. Bernheim) in het kader van een geconcentreerde onderzoeksactie (naar o.a. de effecten van langdurige pensionering). De leeftijd werd in dit onderzoek bewust constant gehouden, zodat de effecten van langdurige pensionering precieser kunnen worden gemeten.
4. Sommige auteurs spreken een dergelijke paradox tegen. Zij draaien de redenering om: omdat ouderen meer schrik hebben van misdaad en slachtofferschap, blijven ze vaker thuis en zijn ze bijgevolg minder vaak het slachtoffer van criminaliteit (cfr. Fattah, 1993; Ferraro, 1995).
5. Deze dimensies werden via een confirmatorische factoranalyse onderkend ($X^2 = 3,2$; $df = 4$; $p = 0,53$; $agfi = 0,997$; Hoelters' $N = 4205$).
6. De schaalgegevens van de verschillende indicatoren zijn in bijlage weergegeven.
7. De correlatie tussen anomie en onveiligheidsgevoelens bedraagt .433, deze tussen anomie en negatief toekomstbeeld .498, en deze tussen onveiligheidsgevoelens en negatief toekomstbeeld .363.
8. Via factoranalyse kwamen Pope & Ferguson (1982-83) eveneens tot de vaststelling dat anomie kon worden onderscheiden van leeftevredenheid en geluk, alsook van vertrouwen in de instellingen.
9. Er zijn, wat het maatschappelijk onbehagen betreft, geen significante verschillen tussen die respondenten die ooit hebben gewerkt en zij die nooit werkten (evenmin tussen vrouwen die ooit actief waren op de arbeidsmarkt en zij die dat niet waren). Daarom ook beperken we ons tot de 75-jarigen die ooit een job hebben uitgeoefend (ongeacht de duur van hun arbeidsloopbaan).
10. In de tabel worden enkel de twee vermelde effecten opgegeven, de effecten van de andere variabelen zijn nagenoeg zoals in tabel 5.
11. De grafische weergaven van de modellen werden niet in het artikel opgenomen, omdat ze – gezien de vele variabelen en verbanden – niet vlot leesbaar zijn. Zij kunnen op aanvraag bij de auteurs worden verkregen.
12. De respondenten zijn geboren in het interbellum (meer bepaald in 1927) en waren 15 tijdens de Tweede Wereldoorlog. Misschien kan deze bevinding dan ook (deels) worden toegeschreven aan de specifieke periode waarin de respondenten opgroeiden.
13. Onderzoek bij werklozen kwam al eerder tot een gelijkaardige bevinding (Derks e.a., 1995). Werkloosheid leidt tot een minder optimistisch en negatief toekomstbeeld,

tot onzekerheid en tot het gevoel geen controle te hebben over wat er gebeurt. Die effecten werden pas manifest na hertewerkstelling.

14. Zie ook voetnoot 9. Dit model kan op aanvraag bij de auteurs worden verkregen.

BIBLIOGRAFIE

- Adams, R. E. & R. T. Serpe (2000), Social integration, fear of crime, and life satisfaction, *Sociological Perspectives*, 43(4), 605-629.
- Altheide, D. L. (1997), The news media, the problem frame, and the production of fear, *The Sociological Quarterly*, 38(4), 647-668.
- Aquino, J. A., D. W. Russell, C. E. Cutrona & E. M. Altmaier (1996), Employment status, social support, and life satisfaction among the elderly, *Journal of Counseling Psychology*, 43(4), 480-489.
- Arnett, J. J. (2000), High hopes in a grim world: Emerging adults' views of their futures and "generation x", *Youth and Society*, 31(3), 267-286.
- Aron, R. (1977), *Plaidoyer pour l'Europe décadente*. Paris: Robert Lafont.
- Baron, L. (1987), Immoral, inviolate or inconclusive?, *Society*, 24(5), 6-12.
- Beerten, R., J. Billiet, A. Carton & M. Swyngedouw (1997), *1995 general election study - Flanders, data and codebook*. Leuven: ISPO/KU Leuven.
- Billiet, J., A. Carton & R. Huys (1990), *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven/Departement Sociologie.
- Brink, G. van den (2003), *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendagse burgers*. Den Haag: WRR.
- Chiricos, T., S. Eschholz & M. Gertz (1997), Crime, news and fear of crime: Toward an identification of audience effects, *Social Problems*, 44(3), 342-357.
- Conner, K. A., L. T. Dorfman & J. B. Tompkins (1985), Life satisfaction of retired professors: The contribution of work, health, income, and length of retirement, *Educational Gerontology*, 11, 337-347.
- Culbertson, H., M. Stempel & H. Guido. (1985), "Media malaise": Explaining personal optimism and societal pessimism about health care, *Journal of Communication*, 35(2), 180-190.
- Dekker, P. (2002), *De oplossing van de civil society. Over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen*. Den Haag: SCP.
- Dekker, P. & J. de Hart (2000), Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer., pp. 83-111 in M. Hooghe (ed.), *Sociaal kapitaal en democratie. Verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur*. Leuven: Acco.
- Derks, A., M. Elchardus, I. Glorieux & K. Pelleriaux (1995), *Werkloosheid ... Wordt vervolgd. De reïntegratie van langdurig werklozen: Een longitudinale analyse*. Brussel: Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden.
- Dijk, G. van & M. de Graaff (1998), *Beeldvorming leeftijd*. Utrecht: Landelijk Bureau Leefstijdsdiscriminatie.
- Dupuis, S. L. & B. J. Smale (1995), An examination of the relationship between psychological well-being and depression and leisure activity participation among older adults, *Society and Leisure*, 18(1), 67-92.
- Durant, T. J. J. & C. Ollie (1990), Socio-economic predictors of alienation among the elderly, *International Journal of Aging and Human Development*, 31(3), 205-217.
- Elchardus, M. (1994), Gekaapte deugden. Over de nieuwe politieke breuklijn en de zin van limieten, *Samenleving en Politiek*, 1(1), 20-27.

- Elchardus, M. (2004), *Tegenstellingen en conflicten in de symbolische samenleving*. Paper gepresenteerd op synthesiconferentie K.U.Brabant, Tilburg, 23 april 2004.
- Elchardus, M. & J. Cohen (2003), *Gedrag en verwachtingen in verband met het einde van de loopbaan. Eindrapport*. Brussel: VUB, Vakgroep Sociologie/Onderzoeksgroep TOR.
- Elchardus, M. & A. Faelens (2003), *Technisch verslag bij het onderzoek naar de effecten van langdurige pensionering. Veldwerk en responsanalyse*. Brussel: VUB – Vakgroep Sociologie/Onderzoeksgroep TOR.
- Elchardus, M., L. Huyse & M. Hooghe (2001), *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M. & K. Pelleriaux (2003), Culturele en politieke gevolgen van de nieuwe sociale kwesties, pp. 63-92 in B. Cantillon, M. Elchardus, P. Pestieau, P. Van Parijs e.a. (eds.), *De nieuwe sociale kwesties*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Elchardus, M. & W. Smits (2002), *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M. & W. Smits (2003), Bedreigd, kwetsbaar en hulpeloos. Onveiligheidsgevoelens in Vlaanderen, 1998-2002, pp. 99-136, in *Vlaanderen gepeild!* Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap/Administratie Planning en Statistiek.
- Fattah, E. (1993), *Victimisation and fear of crime among the elderly: A possible link?* Paper presented at Conference 'Crime and older people', Adelaide, 23-25 February 1993.
- Fernández-Ballesteros, R., M. D. Zamarrón & M. A. Ruíz (2001), The contribution of socio-demographic and psychosocial factors to life satisfaction, *Aging and Society*, 21, 25-43.
- Ferraro, K. F. (1995), *Fear of crime. Interpreting victimization risk*. New York: State University of New York.
- Floyd, F. J., S. N. Haynes, E. R. Soll, D. Winemiller, C. Lemsky, T. M. Burgy, M. Werle & N. Heilman (1992), Assessing retirement satisfaction and perceptions of retirement experiences, *Psychology and Aging*, 7(4), 609-621.
- Freeman, G. P. (1997), Immigration as a source of political discontent and frustration in western democracies, *Studies in Comparative International Development*, 32(2), 42-64.
- Gauthier, A. H. & T. M. Smeeding (2000), *Patterns of time use of people aged 55 to 64 years old: Some cross-national comparisons*. New York: Center for Policy Research/Syracuse University.
- Gebotys, R. J., J. V. Roberts & B. DasGupta (1988), News media use and public perception of crime, *Canadian Journal of Criminology*, 30, 3-16.
- Glorieux, I. (1995), *Arbeid als zingever. Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen*. Brussel: VUBPress.
- Goodey, J. (1997), Boys don't cry. Masculinities, fear of crime and fearlessness, *British Journal of Criminology*, 37(3), 401-418.
- Greve, W. (1998), Fear of crime among the elderly: Foresight, not fright, *International Review of Victimology*, 5(3-4), 277-309.
- Groof, S. de & M. Elchardus (2003a), *Onderzoek naar de effecten van langdurige pensionering. Deelrapport 1: Welzijn*. Brussel: VUB – Vakgroep Sociologie/Onderzoeksgroep TOR.
- Groof, S. de & M. Elchardus (2004), Blijvende effecten van de loopbaan en de post-actieve levensfase op het persoonlijk en fysiek welzijn op latere leeftijd, *Mens & Maatschappij*, 79(4), 367-388.
- Groof, S. de & M. Elchardus (2005), *"Zolang ge maar gezond zijt en uwe man nog hebt". Een empirische analyse van de welzijnservaring van 75-jarige Vlamingen*. Brussel:

- VUB, Vakgroep Sociologie/Onderzoeksgroep TOR (te verschijnen in Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie).
- Habermas, J. (1983), Die Kulturkritik der Neokonservativen in den U.S.A. und in der Bundesrepublik: Über eine Bewegung von Intellektuellen in zwei politischen Kulturen, *Praxis International*, 2(4), 339-358.
- Hale, C. (1996), Fear of crime: A review of the literature, *International Review of Victimology*, 4, 79-150.
- Heath, L. & K. Gilbert (1996), Mass media and fear of crime, *American Behavioral Scientist*, 39(4), 379-386.
- Herzog, A. R., M. M. Franks, H. R. Markus & D. Holmberg (1998), Activities and well-being in older age: Effects of self-concept and educational attainment, *Psychology and Aging*, 13(2), 179-185.
- Hirsch, P. M. (1981), On not learning from one's own mistakes. A reanalysis of Gerbner et al.'s findings on cultivation analysis, *Communication Research*, 8, 3-37.
- Hollander, J. A. (2001), Vulnerability and dangerousness: The construction of gender through conversation about violence, *Gender and Society*, 15(1), 83-109.
- Houben, M., D. Mortelmans, T. Jacobs & L. Vanden Boer (2002), *(Vrije)-tijdsbesteding van Vlaamse ouderen*. Paper gepresenteerd op de 10e Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen, Amsterdam.
- Jennett, C. (1998), Qualitative review, pp. 29-62 in Centre for Cultural Risk Research, *Fear of crime – volume 1: Audit of the literature and community programs*. Australia: National Crime Prevention Program.
- Jong Gierveld, J. de (1999), Eenzaamheid onder oudere mensen; een overzicht van het onderzoek, *Geron. Tijdschrift voor Sociale Gerontologie.*, 1(1), 5-15.
- Kelly, J. R. (1993), *Activity and aging. Staying involved in later life*. Newbury Park, CA: Sage.
- Kempen, G. I. J. M. (1992), Het meten van de gezondheidstoestand van ouderen. Een toepassing van een Nederlandse versie van de MOS-schaal, *Gerontologische Geriatrie*, 23, 132-140.
- Killias, M. (1990), Vulnerability: Towards a better understanding of a key variable in the genesis of fear of crime, *Violence and Victims*, 5, 97-108.
- Kim, J. E. & P. Moen (2001), Moving into retirement: Preparation and transitions in late midlife, pp. 487-527 in M. E. Lachman (ed.), *Handbook of Midlife Development*. New York: John Wiley & Sons.
- Klerk, M. M. Y. de (2001), *Rapportage ouderen 2001. Veranderingen in de leefsituatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kohli, M. (1988), Ageing as a challenge for sociological theory, *Ageing and Society*, 8, 367-394.
- Leonard, W. M. (1977), Sociological and social-psychological correlates of anomia among a random sample of aged., *Journal of Gerontology*, 32(3), 303-310.
- Lester, D. (1995), Is divorce an indicator of general or specific social malaise?, *Journal of Divorce and Remarriage*, 23(1-2), 203-205.
- Liska, A. E. & W. Baccaglini (1990), Feeling safe by comparison: Crime in the newspapers, *Social Problems*, 37(3), 360-374.
- Lowry, D. T., J. T. C. Nio & D. W. Leitner (2003), Setting the public fear agenda: A longitudinal analysis of network TV crime reporting, public perceptions of crime, and FBI crime statistics, *Journal of Communication*, 53(1), 61-73.
- Martin, W. C., V. L. Bengtson & A. C. Acock (1974), Alienation and age: A context-specific approach, *Social Forces*, 53(2), 266-274.
- Maule, A. J., D. R. Cliff & R. Taylor (1996), Early retirement decisions and how they affect later quality of life, *Ageing and Society*, 16, 177-204.

- May, D. C. (2001), The effect of fear of sexual victimization on adolescent fear of crime, *Sociological Spectrum*, 21, 141-174.
- Meeks, S. & S. A. Murrell (2001), Contribution of education to health and life satisfaction in older adults mediated by negative affect, *Journal of Aging and Health*, 13(1), 92-119.
- Miller, W. E. (1980), Disinterest, disaffection, and participation in presidential politics, *Political Behavior*, 2(1), 7-32.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (1999), *Vlaamse regionale indicatoren (Vrind)*, APS-surveys. Brussel: Administratie Planning & Statistiek.
- Mirowsky, J. (1995), Age and the sense of control, *Social Psychology Quarterly*, 58(1), 31-43.
- Moen, P. (1996), A life course perspective on retirement, gender, and well-being, *Journal of Occupational Health Psychology*, 1(2), 131-144.
- Neugarten, B. I., R. J. Havighurst & S. S. Tobin (1961), The measurement of life satisfaction, *Journals of Gerontology*, 16, 134-143.
- O'Connell, M. (1999), Is Irish public opinion towards crime distorted by media bias?, *European Journal of Communication*, 14(2), 191-212.
- Odell, K. S., J. W. Soloninka, L. D. Lawrence & S. A. Gartin (1992), Life satisfaction of retired West-Virginia secondary school agriculture teachers, *Journal of Agricultural Education*, 33, 17-22.
- Pain, R. (1995), Elderly women and fear of violent crime: The least likely victims?: A reconsideration of the extent and nature of risk, *British Journal of Criminology*, 35(4), 584-598.
- Pain, R. (2001), Gender, race, age and fear in the city, *Urban Studies*, 38(5-6), 899-913.
- Ping-Kwong, K. (2003), Powerlessness of older people in Hong Kong: A political economy analysis, *Journal of Aging & Social Policy*, 15(4), 81-111.
- Pope, H. & M. D. Ferguson (1982-83), Age and anomia in middle and later life: A multivariate analysis of a national sample of white men, *International Journal of Aging and Human Development*, 15(1), 51-74.
- Putnam, R. (2000), *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.
- Rich, P. (1999), American voluntarism, social capital, and political culture, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 565, 15-34.
- Rijn, K. J. van, L. Lamario Garcia, P. G. Klandermans & T. N. M. Schuyt (1995), *Bevorderen van maatschappelijke participatie van ouderen*. Amsterdam: Vrije universiteit Amsterdam.
- Romer, D., K. H. Jamieson & S. Aday (2003), Television news and the cultivation of fear of crime., *Journal of Communication*, 53(1), 88-104.
- Ross, C. E. & P. Drentea (1998), Consequences of retirement activities for distress and the sense of personal control., *Journal of Health and Social Behavior*, 39(4), 317-334.
- Ross, C. E. & J. Mirowsky (2002), Age and the gender gap in the sense of personal control, *Social Psychology Quarterly*, 65(2), 125-145.
- Schieman, S. (2001), Age, education, and the sense of control, *Research on Aging*, 23(2), 153-178.
- Scott, H. (2003), Stranger danger: Explaining women's fear of crime, *Western Criminology Review*, 4(3), 203-214.
- Seeman, M. & S. Lewis (1995), Powerlessness, health and mortality: A longitudinal study of older men and mature women, *Social Science and Medicine*, 41(4), 517-525.
- Srole, L. (1956), Social integration and certain corrolaries. An exploratory study, *American Sociological Review*, 21, 709-768.

- Stanko, E. A. (1998), Fear of crime and the myth of the safe home: A feminist critique of criminology, pp. 75-88 in K. Yllo & M. Bograd (eds.), *Feminist perspectives on wife abuse*. Newbury Park: Sage.
- Stewart, E. C. (1995), The feeling edge of culture, *Journal of Social Distress and the Homeless*, 4(3), 163-202.
- Timmermans, J. M. (1997), *Rapportage ouderen 1996*. Den Haag: SCP.
- Tulloch, M. (1998), Quantitative review, pp. 7-28 in Centre for Cultural Risk Research, *Fear of crime – volume 1: Audit of the literature and community programs*. Australia: National Crime Prevention Program.
- Tulloch, M. (2000), The meaning of age differences in the fear of crime: Combining quantitative and qualitative approaches, *British Journal of Criminology*, 40(3), 451-467.
- Vaudour-Faguet, B. (2001), La “disneylandisation” de la société, *Futuribles*, 267, 79-84.
- Verté, D. & I. Ponjaert-Kristoffersen (2001), Depressive symptoms bij ouderen, *Antenne*, 49-52.
- Vogel, J. (2002), Ageing and living conditions of the elderly: Sweden 1980-1998, *Social Indicators Research*, 59, 1-34.
- Warner, B. D. & P. W. Rountree (1997), Local social ties in a community and crime model: Questioning the systemic nature of informal social control, *Social Problems*, 44(4), 520-536.
- Warr, M. (1984), Fear of victimization: Why are women and the elderly more afraid?, *Social Science Quarterly*, 65, 681-702.
- Wilhoit, F. M. (1979), Progress and history, *Society*, 17(1), 8-9.
- Williams, P. & J. Dickinson (1993), Fear of crime: Read all about it? The relationship between newspaper crime reporting and fear of crime, *British Journal of Criminology*, 33(1), 33-56.
- Wolcott, I. (1998), *Families in later life: Dimensions of retirement*. Australian Institute of Family Studies.
- Zauberman, R. (1982), La peur du crime et la recherche, *L'Annee Sociologique*, 32, 415-438.
- Zimny, M. J. (2000), Alcoholism and mortality in Poland and Eastern Europe: The social consequences of democratization, *Dissertation Abstracts International, A: The Humanities and Social Sciences*, 61(5), 2060-a-2061-a.

BIJLAGEN

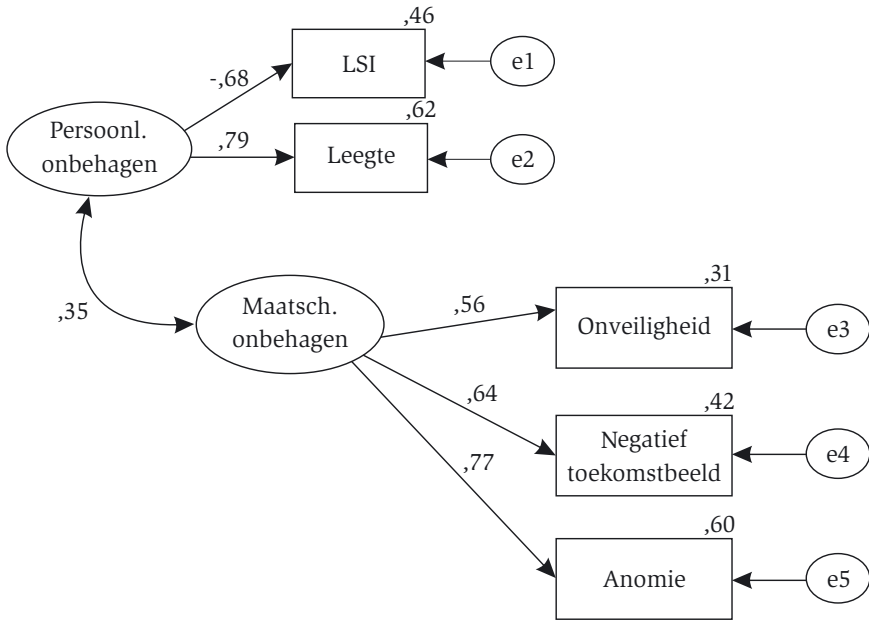
Tabel 6. Schaalgegevens indicatoren maatschappelijk onbehagen en persoonlijk welzijn.

	N items	α	Min.	Max.	Gem.	Std. afw.
Anomie (somschaal 0-100)	6	0.86	0	100	54.52	20.02
Onveiligheidsgevoelens (somschaal 0-100)	8	0.86	0	100	66.16	19.03
Negatief toekomstbeeld (somschaal 0-100)	3	0.77	0	100	50.39	20.18
LSI (somschaal 0-100)	11	0.82	0	100	72.84	26.10
Ervaren leegte (somschaal 0-100)	7	0.88	0	100	26.93	20.48
Maatschappelijk onbehagen (somschaal 0-100)	3	0.69	16.46	95.56	58.74	14.62
Persoonlijk welzijn (somschaal 0-100)	2	0.66	4.55	100	73.98	19.18

Tabel 7. Beschrijving opgenomen schalen en variabelen.

	Min.	Max.	Gem.	Std. afw.
Geslacht (0 = man; 1 = vrouw)	0	1	0.39	0.49
Opleiding (0 = lager; 1 = hoger opgeleid)	0	1	0.24	0.43
Vroegere arbeidsstatus (princalsschaal)	-2.28	3.20	-0.07	1.10
Materiële situatie (princalsschaal)	-2.24	2.15	0.02	1.05
Ooit werkloos geweest (0 = neen; 1 = ja)	0	1	0.28	0.45
Rondkomen inkomen ouders (0 = moeilijk; 1 = gemakkelijk rondkomen)	0	1	0.56	0.50
Jobdeprivatie (somschaal 0-100)	0	100	23.24	20.42
Duur post-activiteit (in jaren)	3	58	20.81	11.79
Actieve tijdsbesteding en participatie (factorscoreschaal)	-1.60	4.10	0.06	1.02
Deelname aan levenbeschouwelijke plechtigheden (0 = neen; 1 = ja)	0	1	0.33	0.47

	Min.	Max.	Gem.	Std. afw.
Voorkeur commerciële omroep (0 = neen; 1 = ja)	0	1	0.45	0.50
Tijd besteed aan tv-kijken per dag (in uur)	0:00	14:00	3:46	1:43
Integratie sociaal netwerk (somschaal 0-100)	16.22	91.43	57.72	13.45
Weduwschap (0 = neen; 1 = ja)	0	1	0.22	0.42
Tevredenheid buurt (0 = neen; 1 = ja)	0	1	0.94	0.23
Tevredenheid woning (0 = neen; 1 = ja)	0	1	0.94	0.22
Persoonlijk en fysiek welzijn (factoreschaal)	-3.07	1.54	0.05	0.98

Figuur 1. Confirmatorische factoranalyse op onbehagen ($p = 0.952$; $agfi = 1.000$; $X^2 = 0.097$; $df = 2$; Hoelters' $N = 86021$).